

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДАГИ МИЛЛИЙ САНЪАТ СОҲАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Ҳамза Атоевич Жўраев

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада халқ оммасининг маданиятини ошириш, аҳолини ижодкорлик руҳида тарбиялашда мусиқа ва санъат соҳасини ривожлантириш, театрни санъат билан боғлаган ҳолда бутун республика бўйлаб маданий-маърифий муҳитни ташкил қилинганлиги таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: театр, труппа, санъат шўъбаси, пьеса, концерт, халқ уйи, опера, драма, мусиқа.

ABSTRACT

In this article, the observation of the culture of the people, the development of music and art in educating the population in the spirit of creativity, the organization of cultural and educational activities throughout the country related to theatrical art

Keywords: theatre, troupe, art, play, concert, people's house, opera, drama, music.

KIRISH

XX асрнинг бошлари Шарқ дунёсида миллий маданият ва санъат ривожига муҳим босқич бўлди. Жумладан, Туркистон АССР, БХРС ва ХХСРда замонавий- миллий ўзбек санъатини шакллантириш, уни ибрат ва ахлоқ тарбияси объектига айлантириш, халқнинг маънавий баркамоллигини таъминлаш каби йўналишларда амалий қадамлар қўйилганди. Ф.Хўжаев раҳбарлигида БХСР ҳукумати маданиятнинг оммавий соҳаларидан бири бўлган театр санъати ривожига алоҳида эътибор қаратилди. Халқ маорифи нозирлиги қошида “Сиёсий онг ва билим тарқатиш шўъбаси” мафкура бўлими тузилиб, мазкур бўлим зиммасига, аввало, БХСР вилоятларида “театр турупалари ташкил этиш ва театр бинолари” қуриш маъсулияти ююкланди[1]. Лекин барча мавжуд бўлган кейинчиликларга қарамасдан, республика халқларининг мусиқа санъати ривож топиб, такомиллашиб борди ва меҳнаткаш халқ учун хизмат қилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Муסיқа санъатини ўрганишда рус композиторлари Н.Н.Миронов ва Г. Успенскийлар катта ёрдам берди. БХСР жуда кўп кўшиқчи ва муסיқачилар бўлган. Улар энг иқтидорли муסיқачилар бўлиб, Маъруфжон Тошпўлатов, Отағиёс Абдуғани, Ота Жалолиддин Назиров ва Вали Исоевлар; энг машҳур куйчилар эса Бобокул Файзуллаев, домла Ҳалим Ибодов, Леви Бабаханов ва бошқалар ҳисобланганлар. Бу муסיқачилар дарс бериш ва ишлашни муסיқа мактабларида бирга олиб бориб, турли концертларда иштирок этганлар. БХСР муסיқачиларининг энг ёрқин санъат фаолияти халқ муסיқаси ҳисобланган ва шу билан бирга, турли халқ анъаналари ҳам ривожланган[2]. “Бухоро шашмақоми” ўзбек мақомларининг алоҳида бир шахобчаси бўлса, тожик мақомининг эса асосини ташкил этади. “Хоразм олти ярим мақоми” ва мақомнинг Фарғона-Тошкент йўналиши ўзбек мақоми асосига айланган бўлса-да, ўзининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш тамойиллари, ижро усуллари ва ўрганилиш тарихига эга. Жумладан, уни нотага ёзиб олишнинг ҳам ўзига хос завқли тарихи бор. Аслини олганда, “Шашмақом”ни нотага олиш ҳаракати баъзи муסיқашунослар томонидан XIX асрнинг ўрталарида бошланган эди. Машҳур шоир ва муסיқа илмининг билимдони Комил Хоразмий (1825-1897 й.) ва унинг катта ўғли Муҳаммад Расул Мирзо томонидан Хоразм нотаси ихтиро қилинганди. Бу нота ёзувини яратишда улар танбур пардаларини асос қилиб олгандилар. Юнус Юсуповнинг ёзишича: “Муҳаммад Расул Мирзо отаси Комил ихтиро этган “Шашмақом чизиклари” ноталарини қоғозга кўчириб чиқди ва уни китоб ҳолига келтирди. Мавжуд бўлган олти мақомга (шашмақомга) Хоразм бастакорлари ярим мақом янги куйлар басталаб, уни “Олти ярим” мақом деб юритганлар[3]”. Табиийки, бу нота тизими мақомларни ўрганишда ўз вақтида катта аҳамият касб этган эди, лекин танбур табулатурасидаги бу тизим ҳозирги нота ёзуви имкониятларига эга бўлмаганлиги туфайли ўша даврда “Шашмақом” муסיқасини ёзиб қолдиришга монелик қилди ва кутилган натижани бермади, бироқ Бухоро шашмақомини ёзиб олиш тарихи нисбатан бошқачароқ кечган бўлса-да, асосан, XX аср давомида воқеликка айланди. Тўғри, унинг айрим парчалари XX аср арафасида ҳарбий копельмейстрлар А.Эйхгорн ва А.Лейсеклар томонидан нотага кўчирилгани ҳақида маълумотлар бор. Лекин унинг нисбатан тўла нусхасининг илк бор нотага кўчирилишини ташкил этишда қомусий мутафаккир ва оташин миллатпарвар Абдурауф Фитрат ташаббускор ва ташкилотчи сифатида алоҳида қаҳрамонлик кўрсатганлигини ҳамма ҳам билмаса керак. Фитрат 1921-

йилнинг 9-мартида Тошкентдан Бухорога қайтгач, она юртида маориф ва маданият ишлари билан жиддий шуғуллана бошлади. Садр Зиё, Муса Саиджонов каби бир қатор маслакдошлари билан ҳамкорликда илмий жамият тузиб, турли фанларга оид нодир кўлёмаларни тўплашга киришди.

1922-1923-йилларда Бухоро Халқ Шўролар жумхуриятининг маориф нозири вазифасида ишлаган кезлари бу фаолияти доирасини янада кенгайтди. Энди у Бухорода Шарқ дорилфунунини ташкил этиш асосларини тайёрлашга киришди. Айни чоғда мамлакат миқёсида умумтаълимни йўлга қўйиш ва бу жараёнга ўқувчиларни оммавий сафарбар этиш тадбирларини амалга ошира борди. Унинг муסיқий таълимни йўлга қўйиш ва, умуман, муסיқий ишларни жонлантириш соҳасидаги ташаббускорлиги алоҳида аҳамиятга молик. Фитрат муסיқий таълимни ва бу соҳадаги тадқиқотларни йўлга қўйишни кўзлаб, Бухоро шаҳрининг Равғангарон гузарида Бухоро ҳукумати томонидан ўзига инъом этилган ҳовли (ҳозир хусусийлаштирилган 8-уй)да ихтисослашган муסיқа мактабини ташкил этди. Бу мактаб “Шарқ муסיқа мактаби” аталиб, европача усулдаги мусиқа мактабидан фарқ қилар, унда таълим жараёни шарқона – устоз-у шогирд сабоқлари асосида қурилган эди. Унга Бухоро ҳукуматининг 1921-йил 10-августдаги фармойиши билан Абдурауф Фитрат директор, домла Ҳалим Ибодов илмий мудир этиб тайинланганди. Мактабда муסיқа таълимини амалга оширишда ўша замоннинг машҳур мақомдонлари Ота Жалол Носир ўғли, Ота Ғиёс Абдуғани ўғли, Левича (Леви Бобохонов), Абдурахмон Умаров ва Маъруфжон Тошпўлатов каби устоз санъаткорлар жалб этилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Кейинчалик шу устозлардан сабоқ олган Шарқ муסיқа мактаби талабалари сафидан моҳир мақомхонлар Шохназар Соҳибов, Фазлиддин Шаҳобов, Боруҳ Зикриев ва забардаст бастакорлар Мухтор Ашрафий, Мутал Бурхоновлар етишиб чиқишди. Абдурауф Фитрат Шарқ муסיқа мактабида таълимни ташкил этиш жараёнида яна бир ҳақиқатни англаб етди – асрлар давомида халқ даҳоси билан яратилган Бухоро шашмақомини шу устозлардан ёзиб олиш ва абадийлигини таъминлашни кечиктирмаслик зарур. Шу хусусда шогирди, ўша вақтдаги БХШЖ ҳукумати раиси Файзулла Хўжаевга мурожаат қилса, унинг кўнглида ҳам шу фикр безовталиқ уйғотаётганини билиб, ўзаро фикрдошликда бу масалага ечим топиш тадбирини кўришга киришдилар. Ниҳоят, улар ўзаро келишиб, ўша даврнинг етук муסיқашуноси, таниқли этнограф Виктор Александрович

Успенскийга мурожаат қилишга қарор қилдилар. Бу ҳақда мақомшунос О.Матёқубов шундай ёзади: “Бунда Фитратнинг узоқ мақсадларини кўзловчи доно раҳбар эканлиги яна бир қарра намён бўлади. Шашмақомни ўрганиш ва ёш авлодга ўқитишдан асосий мақсад ўзбек мусиқаси истиқболини эски мумтоз анъаналарга бевосита боғлаш ҳамда янги мусиқий тафаккурни барпо этишда миллийликни устувор йўналиш этиб белгилаш, ота-боболар меросига нисбатан ҳурмат ва эътиборни ўз жойига қўйиш эди”. Шунини мамнуният билан қайд этиш жоизки, гарчи В.А.Успенский рус мусиқий анъаналари руҳида сабоқ кўриб шаклланган эса-да, бу ишга жиддий ва ғайрат билан киришди. Бунда Фитрат шашмақом куйларини нотага ёзиб олиш ишларини қуйидагича ташкил этишни йўлга қўйди: шарқ мусиқа мактабининг муаллими Ота Жалол бошчилигида навбатма-навбат шашмақом шўьбаларига оид у ёки бу куйни доира ва танбур жўрлигида ижро этишган. В.Успенский уни нотага кўчирган, сўнгра, шу ёзиб олинган куйни, албатта, фортепианода чалиб берган. Ота Жалол бошчилигидаги нуфузли ҳайъат назоратида маъқулланганидан кейингина нашр этишга тавсия этишган. Шашмақомнинг нотага кўчирилиши жараёнини тезлаштириш, шу билан бирга, жозибали ҳамда мукамал ёзиб олинишини кўзлаб, Фитрат ўз уйида ҳафтада бир марта Ота Жалол бошчилигидаги Ота Ғиёс Абдуғани, домла Ҳалим Ибодов, Левича, Абдурахмон Танбурий (Умаров), Маъруфжон Тошпўлатов ва бошқалардан иборат мақомхонлар иштирокида мусиқа базми уюштириб турган. Базмда ижрочилар ёзиб олинган асарлар сифатини муҳокама қилишган, созандалар хушҳол кайфиятда у ёки бу куйни қайта-қайта ижро этишган. Улар ижронинг аниқлиги, тиниқлиги ва жозибасига аҳамият беришганки, бу В.Успенскийга шашмақомга хос сир-у синоатни чуқурроқ ва теранроқ англашга, Фитратга эса унинг назарий асосларини идрок этиш ва таҳлил қила боришга имконият яратган. Кейинчалик Фитратни бадном этувчилар учун бу базмлар маълومات тошларига айланган эса-да, ҳар қалай худди шу базмлардаги бевосита ижро жараёнида Бухоро шашмақомини илк бор нисбатан тўла ҳажмда ёзиб олиш ва нотага кўчириш таъминланган эдики, бу улуғ мутафаккирнинг ўзбек миллий мусиқасини келажак авлодларга етказишда нечоғли фидойилик кўрсатганлигини яққол тасдиқлайди.

Бу ҳақда Фитратнинг ўша вақтдаги шахсий котиби бўлган шарқ мумтоз адабиётининг билимдони, бухороликлар орасида домла Изомий номи билан танилган Ғуломжон Изомов хотираларидаги қуйидаги баҳо эътиборлидир: “Халқимизнинг бебаҳо бойлиги бўлган “Шашмақом”ни кейинги авлодга етказиш мақсадида

Файзулла Хўжаев ва Абдурауф Фитрат ўша даврда Ўрта Осиё халқлари мусиқа меросини ўрганиш учун Туркистон ўлкасига келган москвалик машҳур мусиқа этнографи В.А.Успенскийни Бухорога таклиф этишади. Уни кекса мақомдонлар Бобо Жалол ва Бобо Ғиёслар билан таништириб, улар ижросида Бухоро шашмақомининг тўла нусхасини нотага ёзиб олишни ташкил этишади. В.А.Успенский бу машаққатли вазифани 1923-йилда бошлаб, 1924-йилда А.Фитрат ва Н.Миромоновлар таҳрири остида Москвада нашр эттиради. Ф.Хўжаев Успенскийнинг хизмат ҳақини соф Бухоро олтини билан тўлади”. Бухоронинг “соф олтини” баҳосида бунёд этилган бу китоб “Шашмақом” (“Олти поэма”) номи билан чоп этилган бўлиб, олти мақомнинг ҳар бири ўзига хос ички гуруҳланиш тартибида берилган: “Бузрук” шашмақомининг биринчи ва бошловчи мақоми бўлиб, мушқилот ва ашула бўлимини ифодаловчи наср қисмларидан иборат. Мушқилот қисмида: 1. Тасниф; 2. Таржеъ; 3. Гардун; 4. Мухаммас; 5. Мухаммаси Насруллои; 6. Сақили Ислим; 7. Сақили Султон – жами етти куй. Наср қисмида эса: 1. Сараҳбор; 2. Тароналари: I, II, III, IV, V – жами 5 та; 3. Талқини уззол; 4. Тароналари: I, II – жами 2 та; 5. Насруллои; 6. Тароналари: I, II, III, IV – жами 4 та; 7. Насри уззол; 8. Супориш жами 17 куй нотаси берилган. Бутун мақом 23 шўъба ҳолатида. “Рост” – иккинчи мақом бўлиб, мушқилот, наср ва уфор қисмларидан иборат. Бунда мушқилот: 1. Тасниф; 2. Гардун; 3. Мухаммас; 4. Мухаммаси ушшоқ; 5. Мухаммаси панжгоҳ; 6. Унда “Таржеъ” шўъбаси йўқ, бинобарин, барчаси 7 куйдир. Наср қисми эса: 1. Сараҳбор; 2. Тароналари: I, II, III, IV – жами 4 та; 3. Талқини ушшоқ; 4. Таронаси; 5. Ушшоқ; 6. Тарона; 7. Сабо; 8. Талқинча; 9. Супориш каби жами 12 куйдан таркиб топган бўлса, уфор қисми биргина шу номдаги куйдан иборат. Демак, бутун мақом 20 куй атрофида. “Наво” – “Шашмақом”нинг учинчи мақоми бўлиб, мушқилот, наср ва уфор қисмларидан иборат. Мушқилот қисми: 1. Тасниф; 2. Таржеъ; 3. Гардун; 4. Нақши ораз; 5. Мухаммас; 6. Мухаммаси баёт; 7. Мухаммаси Хусайний; 8. Сақил каби жами 8 куй тарзида берилса, наср қисми: 1. Сараҳбор; 2. Тароналари: I, II, III – жами 3 та; 3. Талқинчаи баёт; 4. Тароналари: I, II – жами 2 та; 5. Баёт; 6. Тароналари I, II, III – жами 3 та; 7. Ораз; 8. Тароналари: I, II, III, IV – жами 4 та; 9. Хусайни (Дугоҳдан); 10. Супориш каби тартибда – жами 18 куйдан иборат ҳолда берилган. Уфор қисмида эса: 1. Уфор; 2. Супориш куйлари мавжуд. Умуман, бутун мақом 28 куйдан иборат таркибда берилган. “Дугоҳ” – “Шашмақом”нинг тўртинчи мақоми, унда уфор қисми йўқ, асосан, мушқилот ва наср қисмлари мавжуд: Мушқилот қисми 10 куйдан иборат ҳолда куйидаги тартибда берилган: 1. Тасниф; 2. Таржеъ; 3. Гардун;

4. Пешрав; 5. Самойи; 6. Мухаммаси дугоҳ; 7. Мухаммаси чоргоҳ; 8. Мухаммаси Ҳожихўжа; 9. Мухаммаси чорсархона; 10. Сақили Ашкулло. Наср қисми эса қуйидагича: 1. Сараҳбор; 2. Тароналари: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII – жами 8 та; 3. Талқинли чоргоҳ; 4. Таронаси; 5. Насри чоргоҳ; 6. Таронаси: I, II, III, IV, V – жами 5 та; 7. Ораз; 8. Тароналари: I, II, III, IV – жами 4 та; 9. Ҳусайний; 10. Тароналари: I, II – жами 2 та. Бу қисм 21 куйдан таркиб топган. Бутун мақом эса 35 куйни ўз ичига олади. “Сегоҳ” – “Шашмақом”нинг бешинчи мақоми. У ҳам мушқилот ва наср қисмларидан иборат. Мушқилот қисмида 8 та куй мавжуд: 1. Тасниф; 2. Таржеъ; 3. Ҳафиф; 4. Гардун; 5. Мухаммаси сегоҳ; 6. Мухаммаси Ажам; 7. Мухаммаси Мирзо Ҳаким; 8. Сақили бастаи Нигор. Наср қисми эса: 1. Сараҳбор; 2. Тароналари: I, II, III, IV, V, VI, VII – жами 7 та; 3. Талқини сегоҳ; 4. Таронаси; 5. Насри сегоҳ; 6. Хоро; 7. Тароналари: I, II, III, IV, V – жами 5 та; 8. Ажам; 9. Тароналари: I, II – жами 2 та; 10. Супориш каби 21 куйдан иборат. Бутун мақом 29 куйдан ташкил топган. Ниҳоят, “Ироқ” – “Шашмақом”нинг охириги якунловчи олтинчи мақомдир. Бу мақом мушқилот, наср ва уфур каби уч қисмдан таркиб топган. Мушқилот қисмида “Гардун” шўъбаси йўқ эса-да, қуйидаги 8 куйни ўз ичига олади: 1. Тасниф; 2. Таржеъ (Қобуз); 3. Чамбар (Сурнай); 4. Фарфар (Сурнай); 5. Мухаммас; 6. Ироқ сақил; 7. Ярим сақил; 8. Катта сақил (Сақили калон). Наср қисми эса: 1. Сараҳбор; 2. Тароналари: I, II, III, IV, V, VI – жами 6 та; 3. Муҳайяр; 4. Тароналари: I, II, III, IV – жами 4 та; 5. Супориш каби 13 куйдан ташкил топган. Учтинчи қисми: 1. Уфур; 2. Супориш каби 2 куйдан иборат. Умуман, якуний мақом 23 куйдан таркиб топган. В.А.Успенский илк бор нотага кўчиришга муваффақ бўлган.

ХУЛОСА

Хуллас, А.Фитрат ва Ф.Хўжаевлар ташаббуси ҳамда В.Успенский ғайрати билан амалга оширилган бу хайрли нашр Бухоро “Шашмақом”ини нотага кўчиришдаги дастлабки қадам бўлиб, миллий мусиқа маданиятимиз тарихида муҳим ҳодиса эди. А.Фитратнинг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи”, “Ўзбек мусиқаси тўғрисида”; В.А.Успенскийнинг “Классическая музыка узбеков” (Ўзбекларнинг мумтоз мусиқаси”, 1927) ва В.М.Беляевнинг “Бухоро мусиқа мактаби ҳақида” (О бухарской музыкальной школе”, 1930) сингари тадқиқотларининг юзага келишига туртки бўлди. Бу асарлар, ўз навбатида, наинки ўзбек, балки замонавий тожик мақомшунослигининг ҳам қарор топиши, шаклланиши ва тараққий этишига тамал тошини қўйди.

REFERENCES

1. Ҳайитов Ш.А Бадриддинов С. Рахмонов К.Ж. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёти, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. Б.75-80.
2. Ўзбекистон миллий архиви 56- фонд, 1-руйхат, 10-иш, 20 - варақлар.
3. Сафаров О. Шашмақом Ватани оҳанглари.Тошкент Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти. 2009. Б. 9-15.

